

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

З історії релігії та церкви

А. О. КОПИЛОВ (Кам'янець-Подільський),
А. А. ЗАВОДОВСЬКИЙ (Кам'янець-Подільський)

Православна церква в Україні та національно-визвольна боротьба балканських слов'янських народів у 60—80-х рр. XIX ст.

Тісні й багатогранні зв'язки народів Балканського півострова та України у другій половині XIX ст. завжди привертали увагу дослідників. Цій проблемі присвячені праці Ц. Генова, П. Соханя, П. Атанасова, А. Улуняна, Е. Хаджініколової, О. Павлюченко, Ю. Фоміна та інших авторів. Проте діяльність православної церкви в Україні в національно-державному відродженні й становленні суверенних слов'янських балканських держав, що охоплювала економічний, культурно-освітній, морально-етичний і суто міжцерковний аспекти висвітлена ще недостатньо як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії.

Зв'язки православних церков України та слов'янських народів Балканського півострова мають давню спільну історію. Глибокі культурні взаємовпливи почалися ще за часів просвітителів Кирила та Мефодія і не переривалися протягом століть. У тяжкі часи, коли балканські народи перебували під гнітом мусульманської Порти, стосунки підтримувалися через духовенство, що приїздило в українські землі за “милостинею” для церков і монастирів. Українські паломники, прямуючи до Єрусалима, зупинялись у балканських монастирях, залишали там книги, а в Україну привозили відомості про страждених під чужоземним ігом православних слов'ян. Незважаючи на політику отуречення, вони завжди зберігали свою православну культуру й національні традиції. Українська православна громадськість, співчуючи єдиновірцям, всіляко підтримувала їх боротьбу за національну та релігійну незалежність. Так, на початку 1769 р. архієпископа Києво-Печерської лаври видав свідоцтво нащадкові софійського архієпископа Григора Караджі підполковникові Н. Каразину, який повертався на батьківщину для організації повстання, про те, що він монах Симеон родом з Далмації, посланий “відвідати святі місця в межах Османської імперії”. В оправі псалтиря та порожнині палиці “монаха Симеона” вдалося переправити на Балкани сотні примірників відозви до “грецьких та слов'янських народів”¹.

На початку XIX ст. православна церква на Балканах відчувала нагальну потребу у підготовці кваліфікованих кадрів. Значну допомогу в цьому їй надавала Росія, що приймала на безкоштовне навчання вихідців з півострова. Вже 1815 р. невелика група молодих сербів, відповідно до “высочайшого соизволения”, прибула в Росію, а з 40-х років по відомству Міністерства народної освіти аналогічний дозвіл отримали і болгари. В кожному разі дозвіл на навчання за державний кошт давав особисто імператор. Регламентувався також якісний склад учнів².

Починаючи з 60-х років, кількість слов'ян, які прибували в Росію для здобуття освіти, зростала. Балканців, які звикли до теплого клімату, розселяли в основному в південних районах країни. Перший російський консул у Сараєві, відомий історик і етнограф О. Ф. Гільфердінг писав керуючому Азіатським департаментом Є. П. Ковалевському: “Стосовно вихованців, що прибували з Боснії та Герцеговини, та їх розподілу слід було б, на мою думку, обрати переважно Київ та інші південні міста Росії. Теплий клімат особливо потрібен для уродженців Герцеговини”³.

Чи не найбільша кількість балканської молоді серед духовних навчальних закладів України зосереджувалась у Київській духовній академії. Вступаючи до неї, необхідно було мати атестат про закінчення семінарії й написати твір. Усі дисципліни поділялися на загальнообов'язкові та спеціальні. Кожний вихованець, який закінчив три курси, отримував ступінь кандидата і подавав заяву про вступ на останній, 4-й курс. Успішно завершивши його, можна було отримати ступінь магістра, а захистивши дисертацію, — ступінь доктора богословських наук⁴.

Написання та захист наукових праць з історії балканських народів в академії сприяли становленню цілої школи слов'янознавства, помітною постаттю якої був учений-славист, відомий фахівець з історії православної церкви І. Г. Малишевський. Київський професор прихильно ставився до студентів — вихідців з Балкан і користувався серед них неабияким авторитетом. Увійшовши до організаційного осередку, створеного в грудні 1869 р. Київського відділу Московського Слов'янського благодійного товариства, він надавав необхідну допомогу тим слов'янам, які приїздили для навчання в Україну. І. Г. Малишевський опублікував кілька наукових статей, присвячених відносинам Росії з балканськими народами, окремим

діячам і подіям у південному слов'янському світі. У своїх працях Іван Гнатович підкреслював прихильність до загальнослов'янської культурної єдності, але в той же час не підтримував російського панславізму. За багаторічну працю на ниві освіти вихідців із слов'янського Півдня український учений-педагог був нагороджений сербським орденом Святого Савви II ступеня ⁵.

Академія насамперед давала вищу духовну освіту. Але її випускники отримували також ґрунтовні знання з історії, педагогіки й філології, що давало можливість їм успішно займатися на батьківщині будь-якою діяльністю. Чимало істориків висловлюють думку, що молоді люди направлялися до Київської духовної академії переважно з метою підготовки вчительських кадрів для шкіл ⁶. Закономірно, що в ситуації, коли турецький уряд робив усе можливе для того, щоб наука й освіта не проникали в маси православного населення, найважливішою ділянкою національного відродження була шкільна справа. Але для її організації не вистачало фахівців. Тому навчальні заклади засновувалися при православних єпархіях, де були священики з відповідною освітою. Наприклад, богословські училища були відкриті в Белграді, Сараєві, Баньялуці, Тешні ⁷ та інших балканських містах, де священики за сумісництвом займалися ще й педагогічною діяльністю.

Крім “великих шкіл” у містах, відкривалися також початкові, так звані “келійні” школи при сільських церквах і монастирях. Народна освіта повністю перебувала в руках православних громад, так як і розподіл повинностей, податей тощо. Цілком природно, що випускникам КДА нерідко доводилося працювати не за фахом. Серед них згодом можна знайти й видатних державних, громадських діячів, відомих учених істориків і філологів, письменників та публіцистів. Водночас академія протягом другої половини XIX ст. підготувала сотні осіб, які присвятили своє життя суто церковній справі і з часом посіли високі посади в церковній ієрархії Болгарії, Старої Сербії, Боснії, Герцеговини, Воєводини, Чорногорії, Далмації.

Розуміючи, що контакти православних церков південних слов'ян з єдиновірцями в Росії сприяли національно-визвольним рухам та становленню незалежних держав, турецька влада всіляко переслідувала церковнослужителів, які здобували освіту в Київській духовній академії. Архімандрит Феофіл Добранович з Тирнова, який у 1867 р. закінчив Київську духовну академію, 15 грудня 1876 р. писав до Духовного собору Києво-Печерської лаври, що він “приречений на смерть тільки за те, що навчався в Росії”, і тому просив у Собору притулку для себе та своєї сім'ї ⁸.

Навчання балканської молоді в Київській духовній академії тісно пов'язане з ім'ям сербського митрополита Михайла (М. Йоановича), який сам закінчив академію, а згодом став її наставником і вимогливим екзаменатором. Більшість його земляків, які навчалися в 60—90-х роках в академіях і семінаріях України, отримала рекомендаційні листи саме від нього. Сам М. Йоанович прибув до Києва ще в серпні 1846 р.

Після закінчення семінарії й академії, 29 серпня 1853 р. він прийняв чернецтво в Києво-Печерській Успенській лаврі і дістав ім'я Михайла. Отримавши ступінь магістра (1853 р.), він повернувся на батьківщину, де став професором догматичного богослов'я і церковного проповідництва в Белградській семінарії. Наступного року обирається єпископом у Шабаци, а 1859 р. — сербським митрополитом. У 1881 р. до влади в Сербії прийшла напреднецька партія. Незважаючи на великий авторитет у народі, митрополит Михайло був змушений емігрувати за кордон ⁹. 1883 р. він оселився на території Києво-Печерської Успенської лаври, жив як звичайний монах у келії ¹⁰. Митрополит відразу ж спрямував свою діяльність на різно-

сторонню допомогу балканським слов'янам, які навчалися в Україні. Він допоміг синові сербського священника Ніколі Лалічу, який закінчив семінарію в Белграді, вступити до Київської духовної академії. Згодом юнакові завдяки клопотанню того ж Михайла була призначена стипендія¹¹.

Піклуючись про якісну підготовку нових кадрів для балканських православних церков і семінарій, сербський митрополит неодноразово брав участь в екзаменаційних сесіях КДА та інших духовних навчальних закладів України, де навчалися балканці. В діяльності Михайла яскраво виявилися симпатії до болгарського народу. Він допоміг заснувати болгарську екзархію, сприяв вступу болгарської молоді у сербські школи, багато зробив для духовного відродження болгар. За порадою до нього зверталися учні, емігранти, болгарські миряни, які приїздили вклонитися святим місцям Києво-Печерської Успенської лаври. Просили допомоги й заступництва сербського митрополита навіть російські воїни, що постраждали під час бойових дій на Балканах¹². Завдяки клопотанням Михайла південних слов'ян приймали на навчання до іконописної школи при Києво-Печерській Успенській лаврі. Це допомагало боротися проти католицьких впливів у церковному образотворчому мистецтві в балканських країнах.

Крім Київської духовної академії та семінарії, південні слов'яни навчалися також у Херсонській, Житомирській, Катеринославській, Полтавській, Харківській та Чернігівській духовних семінаріях.

До Росії з Балкан емігрувало багато осіб, які з тих чи інших причин переслідувалися турецькою владою, котрих церква намагалася всіляко підтримати. Так, 24 жовтня 1870 р. у Бершадський монастир було прийнято сербського підданого Димитрія Гатича. Добре розуміючись на механіці, слюсарній і ковальській справі, він протягом шести років навчав секретів ремесла хлопчиків-сиріт, які проживали при монастирі¹³. Наприкінці 1876 р. у Києво-Печерській лаврі знайшов притулок болгарський архімандрит Феофіл, який був змушений втікати з батьківщини через репресії. Протягом 1874 р. у містах України збирав "братську лепту для бідного народу боснійського" архієпископ Савва¹⁴. В одному з циркулярів Святійшого Синоду вказувалося: "За бажанням духовних осіб, що прибули з Туреччини для проживання до імперії, архімандритському сану пропонувати столицю, а іншим — у межах держави"¹⁵.

На початку 60-х років церковно-релігійна ситуація в балканському регіоні значно ускладнилася. В 1856 р., за порадою Англії, Франції й Австрії, уряд Порту видав хатт-і-хумаюн, що мав надати громадянські права християнам Османської імперії. Підписаний після Кримської війни у Парижі трактат теж гарантував права релігійних громад. Покладаючись на ці два документи, болгарське населення Константинополя, до якого пізніше приєдналися болгары всієї країни, порушили питання про негайне відновлення церковної самостійності болгарської православної церкви та запровадження богослужіння болгарською мовою замість грецької¹⁶. Постало також питання про заміну в болгарських епархіях грецьких архієреїв болгарськими. Православні м. Прилепа в 1868 р. вигнали греків-фанаристів з церковної школи і замінили їх священниками-болгарами. Відмовилися від грецьких священнослужителів православні громади Бітоля, Прилепа, Велеса, Куманова, Струміци¹⁷. До Високої Порту почали надходити відповідні прохання від православних болгарських громад інших міст.

Намагаючись накинути болгарам схизму, тим самим ізолювати їх від впливів Вселенської православної церкви й особливо РПЦ, турецький уряд спробував нав'язати болгарському духовенству вбрання, відмінне від канонічних стандартів, а самому екзарху було обіцяно патріарший титул¹⁸. Дії деяких лідерів-схизматиків БПЦ, спрямовані на будівництво самостій-

ної церкви, Святійший Синод у Санкт-Петербурзі разом з Константинопольським патріархом спочатку сприймав як політику розколу. У православному єпископаті в Україні були різні погляди на цю проблему. З часом ставлення православної церкви до релігійного протистояння на місцях між грецькими та болгарськими священиками зазнало змін відповідно до внутрішньополітичної ситуації в Османській імперії¹⁹. 1870 р., згідно з фірманом турецького султана, болгарська церква стала автокефальною. В 1879 р. автокефалію отримала православна церква Сербії. На чолі автокефальних церков Балканського півострова, на відміну від інших, довгий час стояли митрополити²⁰.

Церковно-релігійні відносини між церквами України та Балканського півострова ускладнювалися багатьма зовнішніми чинниками. Так, у Болгарії ще в 1860 р. незначна частина православних віруючих пішла на унію з католиками. І хоча тих, хто прийняв уніатство було небагато (близько 3 % православних), її проголошення створило прецедент для поширення інших конфесій та різних сект у Болгарії. Крім уніатства, на Балканах почав розповсюджуватися католицизм. У Болгарії, наприклад, у середині 70-х років католики становили 1,7 % християнського населення²¹. В сербському “Християнському віснику” було надруковано донесення нішського єпископа Дмитрія про наступ католицького духовенства в Сербії. Автор зазначав, що місіонери-католики зуміли випросити у сербської влади дозвіл на відкриття в Ніші дзвіниці, при якій з часом була заснована і школа. Ксьондз почав активно й відкрито проповідувати унію серед школярів. Після протесту православного єпископа католицький священик був висланий, а на його місце прибув з Болгарії новий. З нього було взято підписку про те, що він не буде пропагувати католицьку віру серед православних прочан. Однак і цей ксьондз не дотримався слова й на одному з православних свят роздавав зображення святих та інші атрибути культу, освячені в католицькому храмі. З часом він навіть запросив католицьких монахинь для заснування жіночого училища в Ніші²².

Почали також утворюватися різні протестантські секти. 1868 р. у Константинополі на гроші англійця Робертса був заснований заклад під назвою Robert's Kollege, що поширював протестантизм на Балканах. У 1886 р. у школі вже виховувалося 147 учнів, 80 з яких були болгарами. Протягом 18-ти років у цьому закладі було “перевиховано” близько 600 болгар. Всі, хто закінчив школу, належали до організації, побудованої на зразок масонської ложі, великим майстром якої був принц Баттенберг, колишній болгарський князь. Дехто з випускників закладу згодом відіграв значну роль у політичному житті країни. Найвідоміші серед них — філіпоський префект Демитров, міністр болгарського уряду початку 80-х рр. Греков, політичний діяч доктор Вулкович, а також Євстафій Гешов, якого Англія готувала в болгарські князі²³. Уряд Англії наказав дипломатичній місії пильно стежити за релігійною ситуацією на Балканах. Так, англійський консул, який знаходився в Бітолі, в лютому 1864 р. доповідав послові до Константинополя, що 50 православних болгар м. Велеса виявили бажання стати протестантами²⁴.

Таким чином, протестантські пропагандисти, за плечима яких стояла Англія, та католицькі місіонери, керовані паризьким кабінетом Тьера, намагалися запобігти утворенню самостійної болгарської православної церкви, побоюючись, що вона стане провідником російських впливів. Російський релігійний філософ В. С. Соловйов, сучасник тих подій, відзначав, що на Балканах точиться боротьба не між православними і мусульманами, не між слов'янами і турками, а між європейським Заходом, переважно католицьким, і православним слов'янським Сходом²⁵. Православна церква

в Україні допомагала балканським народам вистояти перед експансією католицизму та протестантизму із Заходу, зберегти культурні й релігійні традиції предків.

Складна міжконфесійна ситуація на Балканах не могла не позначитися на характері відносин православних церков. У 1874 р. наказом Святішого Синоду значно обмежувався в'їзд духовних осіб з Туреччини до імперії. Всі священнослужителі, які перетинали кордон Росії, повинні були мати при собі паспорт, виданий російським міністром у Константинополі. Прикордонні служби мали вести суворий облік прибуття в країну таких осіб і в кожному конкретному випадку доповідати Синоду та канцелярії імператора. 11 березня 1877 р. духовне зібрання Києво-Печерської лаври ухвалило резолюцію: “Без належного дозволу Синоду перебувати в Лаврі іноземним духовним особам заборонено”²⁶.

Наприкінці 50-х років у Російській імперії створюються організації допомоги слов'янським народам. Комітети, що виникли в Україні, взяли за збір і пересилання на Балкани коштів, одягу та харчів. Значну роль у збиранні пожертвувань відіграла православна церква. За серпень 1875 р., як свідчить звіт київського генерал-губернатора, тільки від священнослужителів Києва надійшло 3549,35 крб. Гроші передали чорногорському князеві Миколі для допомоги постраждалим від нападу ворога, белградському жіночому дружеству та у розпорядження сербського митрополита Михайла²⁷. Найбільш інтенсивно матеріальна допомога південним слов'янам почала надходити після повстання в Боснії та Герцеговині, особливо влітку і восени 1876 р., під час Квітневого повстання в Болгарії. Так, тільки за 8 серпня 1876 р. протоієрей Струмінський і священник Доронович зібрали серед духовенства та прочан Кам'янця-Подільського 250 крб. сріблом²⁸. А монахи і послушники Києво-Печерської лаври 12 серпня 1876 р. добровільно пожертвували для слов'ян-християн Болгарії, Сербії, Чорногорії, Боснії і Герцеговини 2160 крб. 75 коп. Сам митрополит київський Філофей дав 300 крб. сріблом. Києво-братський Богоявленський монастир за серпень 1876 р. надіслав 300 крб., а духовенство Старокиївського та Печерського благочинств — 339 крб. для потерпілих від війни слов'ян²⁹. Загальний розмір матеріальної допомоги, що надавалася православною церквою в Україні, встановити важко, оскільки обліку коштів і речових пожертвувань не велося. Крім того, як свідчать доповідні вищих церковних ієрархій, частина зібраних на місцях коштів і речей безпосередньо відсилалася на Балкани і не могла фіксуватися.

Велике значення для збільшення допомоги балканцям мали публікації в єпархіальній і центральній церковній пресі, де подавалася інформація про події на Балканах, друкувалися звернення й прохання вищих духовних осіб православної церкви про допомогу стражденним слов'янам, звіти про надходження коштів у слов'янські комітети допомоги. В одному з численних повідомлень з Балкан “Подольские Епархиальные Ведомости” писали: “Башибузуки й черкеси за короткий проміжок часу спалили в Болгарії 150 сіл і по-звірячому вбили до 100 тисяч мирних жителів. Ті, що вціліли, обкрадені та напівживі, ховаються по горах та лісах, а також тікають до своїх сусідів-сербів і чорногорців”³⁰. У тому ж журналі наводилися факти збройної боротьби на півострові, критикувалася позиція європейських урядів щодо Туреччини, лунав заклик до подолян допомогти матеріально вільнолюбним сербам, боснякам, герцеговинцям та болгарам³¹. Навіть іноземні газети звертали увагу на високу активність преси Російської імперії, добре поінформованої, “яка пильно стежила за всім, що відбувається на Балканах”³². Редакції церковних газет і журналів отримували гроші від служителів церкви й надсилали їх у слов'янські комітети та без-

посередньо потерпілим. “Подольские Епархиальные Ведомости” до кінця 1877 р. зібрали і надіслали “на користь страждених слов’ян” 10 770 крб. 73 коп. сріблом³³.

В “Харьковских Епархиальных Ведомостях” друкувалися списки уродженців губернії, що загинули у війні 1877—1878 рр. В “Полтавских Епархиальных Ведомостях” подавалося 976 прізвищ рядових та унтер-офіцерів Полтавщини, які пропали безвісти, померли від поранень або були убиті³⁴. В “Подольских Епархиальных Ведомостях” опубліковано 525 прізвищ загиблих воїнів Подільської губернії³⁵.

У листопаді 1876 р. в українських губерніях було проведено мобілізацію. Однак армії, крім вояків, потрібні були й коні. Розцінюючи майбутню війну як справедливу, населення почало добровільно здавати коней державі. Церква і цього разу стала прикладом для прочан. Так, на потреби армії по жертвували по одному коню київський митрополит Філарет і настоятель Западниського приходу Старокостянтинівського повіту Волинської губернії протоієрей Коверніцький, а священник м. Красилова Конашевський висловив бажання отримати за переданих ним 2-х артилерійських коней замість 150 крб. по 100 за кожного. Духовний собор Києво-Печерської Успенської лаври постановив виділити для потреб армії 13 коней, а призначені за це 1224 крб. 50 коп. з казни не брати³⁶.

В листопаді 1876 р. Святійший Синод зі сторінок синодального “Церковного Вестника” закликав монахинь, послушниць та всіх осіб, які перебували в жіночих монастирях і громадах, негайно розпочати виготовлення корпії*, бинтів, білизни й інших медичних засобів, необхідних для лікування поранених³⁷. У донесенні від 4 лютого 1877 р. ігумена Паладія відзначалося, що у Вінницькому монастирі виготовлено для хворих і поранених воїнів один пуд корпії, 100 бинтів, 15 лікарняних халатів та 30 сорочок. Той же монастир пізніше передав Чернятинсько-Северинському шпиталеві 3 пуди корпії, 100 аршинів бинтів, 15 лікарняних халатів, 30 сорочок і 30 хусток для поранених воїнів. У місцеве відділення настоятельства пораненим та хворим воїнам з Немирівського монастиря було надіслано понад 6 пудів корпії, 1400 аршинів бинтів³⁸.

У грудні того ж року Святійший Синод запропонував настоятелям жіночих монастирів провести роз’яснювальну роботу серед монахинь про богоугодність подвигу служіння пораненим воїнам, а з найбільш гідних утворити загони сестер-жалібниць й обрати поміж них старшу. Також наказувалося негайно, залучивши місцевих лікарів, організувати підготовчі медичні курси для членів цих загонів, відкрити при монастирях невеликі лікарні на 4—5 осіб, де сестри могли б доглядати хворих монахинь і сторонніх осіб. Керівництво Подільської єпархії відразу ж надало на цей захід необхідні кошти³⁹.

Медичних знань у церковнослужителів було замало. Тому канцелярія Святійшого Синоду розповсюдила серед духовенства книгу М. Залуговського “Руководство по уходу за больными и ранеными. Первая помощь до прибытия врача”. Користуючись посібником, монастирські медики-аматори набували елементарних знань з медицини, вчилися простих прийомів хірургічних перев’язок тощо⁴⁰. 23 грудня 1876 р. ігумена Вінницького жіночого монастиря Паладія повідомила духовну консисторію, що сестрами-жалібницями по догляду за пораненими й хворими виявили бажання стати 10 послушниць під керівництвом монахині Єлизавети і вони можуть бути залучені для догляду за хворими в місцевій Браїлівській лікарні. Після того ж як буде відкрито тимчасовий військовий лазарет у м. Браїлові на

* Корпія — висмикані зі старого полотна нитки, які вживали замість вати та марлі як перев’язувальний засіб.

200 чол., послушниці можуть бути призначені туди. Виявили бажання обслуговувати поранених і хворих воїнів 9 монахинь Немирівського жіночого монастиря.

Курси підготовки медсестер працювали у ряді міст України при православних епархіях. Вони готували медпрацівників безпосередньо для фронту й роботи в шпиталях. Такі курси у 1877 р. у Кам'янці-Подільському закінчили 8 медичних сестер, 7 з яких працювали в госпіталях при Северинівському та Чернятинському монастирях. 15 березня 1877 р. було наказано і чоловічим монастирям “утворювати загони жалісливих братів з числа монахів та послушників”, внаслідок чого ієромонах Азарія з Барського монастиря 29 квітня 1877 р. вступив до загону медичних братів ⁴¹.

Деякі монахи доглядали за пораненими протягом усієї російсько-турецької війни. Так, ієромонах Києво-Видубицького Михайлівського монастиря Тихон (у миру Тимофій Левченко) був призначений священиком у військовий госпіталь № 50, з яким пройшов усю війну. 10 липня 1878 р. форсував Дунай у районі Зимниця — Систов. 19 жовтня разом з армією перейшов Балкани. До 1 грудня 1878 р. доглядав поранених в Енізагрі (Південна Болгарія). Потім перемістився з госпіталем у Карнабат, де пробув до березня 1879 р. Після розформування шпиталю в 1879 р. знову повернувся до Києво-Видубицького монастиря. За героїчну працю Тихон нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня, світло-бронзовою медаллю “В память о Турецкой войне 1877—78 гг.” та Знаком Червоного Хреста II ступеня ⁴².

Поодинокі священнослужителі, усвідомлюючи значення для всього православного світу подій, що відбувалися на Балканах, тимчасово знімали сутану й бралися до зброї. Священик Преображенської церкви Іосиф Крежинановський з містечка Старі Прилуки в травні 1876 р. став рядовим 132-го піхотного Бендерського полку для того, щоб вступити в Київське юнкерське училище. Отримавши чин прапорщика, потрапив до діючої армії в 34-й піхотний Севський полк, з яким пройшов до кінця війни. Після звільнення з лав армії в чині штабс-капітана був знову рукоположений у чин священика. Нагороджений темно-бронзовою медаллю “В память о Турецкой войне 1877—78 гг.”, а також набедреником ⁴³. Декількох священнослужителів Подільської губернії було нагороджено “по військовому відомству” за службу в роки російсько-турецької війни. Орден святої Анни III ступеня отримав протоієрей Чудо-Михайлівського собору Нової Ушиці Семен Оболенський, а наперсних хрестів від Святейшого Синоду удостоїлися священики с. Підлісний Мукарів Ушицького повіту Адріан Головацький та Покровської церкви м. Могилева-Подільського Ксенофонт Солтановський ⁴⁴.

З досвіду попередніх воєн було відомо, що значний відсоток бойової сили паралізується різними інфекційними хворобами. “Театр військових дій на Дунаї в районі Добруджи викликає занепокоєння з приводу ураження нашої армії лихоманкою. Досвід минулих бойових дій з Туреччиною переконає, що війська, розташовані в нездоровій придунайській місцевості, зазнають втрат не стільки від зброї противника, скільки від лихоманки. Хворобі можна легко запобігти, вживаючи незначні дози хініну”, — доповідав 30 травня 1877 р. командувач діючої армії А. Непокійницький ⁴⁵. Під час кампанії 1854—1855 рр. уряд купляв хінін в Англії. Його змішували з горілкою і видавали солдатам. Цього разу в казні грошей для закупівлі ліків не було. Тому генерал-губернатор Дундуков-Корсаков звернувся до громадськості Києва, Волинської, Подільської та Київської губерній із закликом допомогти вирішити цю проблему. Церква з розумінням поставилася до його прохання. В парафіях пройшов збір коштів на са-

нітарні потреби. Пожертвувані Києво-Печерською лаврою у травні 1877 р. 10 тис. крб. були використані на придбання матеріалу для виготовлення хініну. Професор Київського університету св. Володимира Гарнич-Гарницький в університетській лабораторії готував розчин хініну, який у спеціальних банках відправлявся на фронт. Там рідину розчиняли горілкою й роздавали солдатам. Однієї такої банки вистачало на 100 порцій. Вже в червні було виготовлено 75 тис. порцій. Дундуков-Корсаков повідомляв у листі до А. Непокойницького: “Я сподіваюсь, що, незважаючи на значимість суми для закупівлі хініну, ми зможемо в найкоротший термін забезпечити Дунайську армію півмільйоном порцій”⁴⁶. Пізніше газета “Киевлянин” писала: “Завдяки добре налагодженій роботі санітарної частини, порівняно з минулими кампаніями, в російських військах захворюваність і смертність на початку війни були досить незначними”⁴⁷.

Сприяли наближенню перемоги у визвольній війні болгарського народу проти османського іга кошти, зібрані для хворих і поранених воїнів. Так, духовенство 2-го округу Вінницького повіту вирішило пожертвувати хворим і пораненим воїнам до закінчення військових дій по 1 % платні. 100 крб. надіслав подільський єпископ Феогност. Таких прикладів церковна преса наводить безліч. Як свідчать “Подольские Епархиальные Ведомости”, лише в Подільській губернії з 1 квітня 1878 р. по 1 березня 1879 р. було зібрано й надіслано за призначенням від духовенства та прочан 2591 крб. 53 коп. сріблом, а всього за 1877—1879 рр. — 12 988 крб.⁴⁸ Інформацію про збір коштів для поранених і хворих воїнів подавали до щорічних звітів благочинних округів про діяльність церковно-парафіяльних попечительств. Так, у звіті благочинного першого округу Вінницького повіту за 1877 р. зазначалося, що значну наполегливість у збиранні коштів виявили священники Гаврило Латинський, Микола Треликовський, Єлисей Стовачевський та Володимир Грепачевський⁴⁹.

Указом Святійшого Синоду від 23 жовтня 1877 р. всі чоловічі монастирі, розташовані біля залізниць, мали негайно передати в розпорядження Товариства Червоного Хреста усі вільні або ті, які могли бути звільнені монастирські приміщення для влаштування госпіталів і всіляко сприяти підготовці та підтриманню цих приміщень відповідно до їх призначення⁵⁰. У Свято-Троїцькому монастирі Кам'янця-Подільського було відведено приміщення для одужуючих воїнів, де за рахунок самого монастиря лікувалися десятки поранених та хворих воїнів. У приміщенні Головчинського монастиря в окремому флігелі був влаштований госпіталь на 18 місць, що мав окрему кухню, спальню з повним набором білизни. На його влаштування монастир витратив 110 крб. сріблом, не враховуючи витрат на опалення, освітлення, прислугу та їжу для поранених⁵¹.

Значні пожертви на облаштування лазаретів по лінії Фастівської залізниці надійшли від духовенства Київської єпархії з ініціативи митрополита⁵². На Київщині лазарети мали бути готові до 15 травня. Однак багато з них могли приймати поранених і хворих за п'ять днів до зазначеного терміну. Аналогічні акції проходили в усіх губерніях України. Так, на 1 січня 1878 р. у Чернігівській губернії було створено 7 лазаретів на 475 ліжок⁵³.

Після Андріанопольського перемир'я від 31 січня 1878 р. Дунайська армія, в якій налічувалося близько 140 тис. хворих і поранених⁵⁴, поверталася на батьківщину. Тисячі скалічених демобілізованих не могли фізично працювати. Православна церква взялася допомогти цим людям. 19 липня 1877 р. Балтський благочинний притулок священника Феодосія Левицького заявив про бажання прийняти пожиттєво на постійне утримання 5 осіб, неспроможних до фізичної праці⁵⁵.

Чимало з постраждалих на війні втратили зір. В Україні таких налічувалась одна тисяча, 300 з них втратили зір повністю. Спираючись на досвід інших держав, у листопаді 1879 р. у Києві за активної допомоги православної церкви було відкрито притулок для сліпих воїнів, де вони, користуючись доглядом і повним безкоштовним утриманням, могли навчатися лозоплетінню. Вже за перший місяць 8 осліплених опанували це ремесло, що дало їм можливість у подальшому мати певний зарібок і стати знову потрібними для своїх родин. Значна частина таких воїнів, яка проживала в Україні, скористалася цим притулком⁵⁶.

Указом Синоду від 23 листопада 1877 р. церковно-приходські настоятельства зобов'язувалися піклуватися про сім'ї загиблих воїнів. У Кам'янці-Подільському таким сім'ям було видано по 3 крб. сріблом і виділено кошти на закупівлю дров⁵⁷.

Після звернення обер-прокурора Святійшого Синоду до подільського та брацлавського єпископа Феогноста від 22 червня 1877 р. нижнім чином унтер-офіцерського звання позастрокової служби, що мали відповідне посвідчення про перебування на дійсній службі у військах більше 5-ти років, при прийомі на роботу надавалися пільги. Про наявність вільних робочих місць духовні консисторії мали щорічно доповідати Синоду. Тільки Подільською духовною консисторією на 1878 р. для відставних унтер-офіцерів пропонувалося 14 робочих місць⁵⁸.

Так, відставникам, які повернулися з театру військових дій, у Кам'янецькому Свято-Троїцькому монастирі були надані посади економа монастиря, келійного слуги настоятеля монастиря та двірника. Всі вони були забезпечені житлом, харчуванням і річною платнею. Шаргородський монастир прийняв двох колишніх воїнів на роботу кухарем і двірником з повним утриманням та річним зарібком, відповідно, у 100 та 36 крб. Роботу відставним унтер-офіцерам надали також Тульчинське єпархіальне жіноче училище, Подільське жіноче училище духовного відомства та канцелярія Подільської духовної консисторії. Православна церква допомагала у працевлаштуванні відставних молодших чинів навіть на початку 80-х років⁵⁹.

Допомогу потерпілим воїнам надавали й інші релігійні конфесії України. Щоправда, вона була незначною. Як повідомляв 13 березня 1880 р. голова Волинського правління Товариства Червоного Хреста, ксьондзи деяких католицьких парафій зібрали невеликі пожертви. Сума таких пожертв протягом 1877—1878 рр. становила близько 867 крб. від Волинської губернії⁶⁰. За свідченням київського губернатора, в діяльності Товариства Червоного Хреста на Київщині в зазначений період брали участь настоятель київського римо-католицького костюлу каноник Еразм Шатржицький і пастор київської лютеранської церкви Фрідріх — Людвіг Вазем⁶¹. На Поділлі активну участь у діяльності товариства брали декан Проскурівського повіту Іоан Маркушевський, віце-декан Ушицького повіту ксьондз Міхал Лисецький, ксьондз Маньковецького приходу Літинського повіту Людвіг Радзівський⁶². Вищезгадані особи були єдиними неправославними священнослужителями на Правобережній Україні, що отримали право носити “Знак Червоного Хреста з нагоди участі в діяльності Товариства піклування за пораненими та хворими воїнами в російсько-турецькій війні 1877—78 рр.”⁶³.

Після створення Болгарської держави зв'язки між релігійною громадськістю України та Болгарії перейшли на якісно новий рівень. У січні 1878 р. був заснований Комітет по сприянню будівництва православного храму біля підніжжя Балкан для вічного поминання воїнів, загиблих у війні 1877—1878 рр. Його планувалося побудувати біля вершини святого Ми-

колая на Шипкінському перевалі, де відбувалися пам'ятні події, пов'язані з початком і кінцем війни⁶⁴.

Факторами, що сприяли зближенню православних України з православними Балкан, були єдиний церковний календар і поклоніння спільним святам. Особлива увага приділялася подіям і датам, які були важливими для всього слов'янського світу. Однією з них стало відзначення 1000-ліття від дня смерті Мефодія, що випадало на 6 квітня 1885 р. Оскільки просвітителі слов'янських народів Кирило та Мефодій були канонізовані церквою і прирівняні до апостолів, то свято відзначалося з великим розмахом. Увечері 5 квітня, напередодні дня святкування, по всіх київських церквах була відправлена всенощна служба. А 6 квітня, у день свята, як згадувала газета "Заря", "Київ був прикрашений прапорами. По-святковому одягнутий народ заповнював церкви. Юрби хлопчаків сиділи на парканах біля пам'ятника Б. Хмельницькому та на огорожі Святої Софії. Барвистий густий натовп рухався за хресною ходою. Попереду йшов митрополит сербський Михайло. Той, кому не вистачало місця на майдані та схилах, забирався на високі дерева міського саду, на тополі, що росли в алеях"⁶⁵.

У містах і селах України того дня відправлялися по-особливому урочисті соборні літургії та відбувалися хресні ходи. В рамках святкування пам'ятної дати був організований конкурс серед студентів духовної академії й університету на кращий історико-правдивий опис життя Кирила і Мефодія та вироблення перспективного проекту взаємовідносин братів-слов'ян. Роботи могли бути виконані будь-якою із слов'янських мов, а найкращі рукописи планувалося надрукувати тиражем 1 тис. примірників, щоб розповсюджувати по церквах і серед населення⁶⁶.

Одним з найбільших нерелігійних свят, що разом з громадськістю відзначали українські, сербські та болгарські православні священнослужителі, було святкування річниці укладення Сан-Стефанського мирного договору. Його щороку відзначала болгарська молодь, яка навчалася в закладах Києва. 19 лютого 1885 р. у Георгіївській церкві митрополитом сербським Михайлом при соборній участі болгарського архімандрита Мефодія та інших була відслужена обідня з нагоди річниці миру. Звертаючись до молоді, високопреосвященний Михайло вказав на жертви, яких зазнали народи Росії у боротьбі за звільнення балканських слов'ян. Після закінчення молебню болгарський студент С. Карагеозов зачитав поздоровчі адреси російському царю Олександру III і болгарському князю Олександру⁶⁷.

Духовенство в Україні підтримувало та всіляко сприяло науково-популярним публікаціям, що стосувалися питання відносин між слов'янськими народами. Вони перекладалися сербською, боснійською, болгарською мовами. Роботу в цьому напрямі очолив професор Київської духовної академії протоієрей А. Ф. Воскресенський. Настоятель Софійського священського братства зазначав, що подібні публікації приносять велику користь у Болгарії. Православна громадськість України допомагала становленню духовної преси на Балканах. Керівництво КДА надало суттєву допомогу редакції нового журналу "Болгарський духовний вісник", постачало науковими матеріалами, клопоталося про надання йому права передруковувати статті з вітчизняних богословських видань, "щоб духовно відродити Болгарію"⁶⁸.

У 1883 р. митрополит Мелетій висловив вдячність усім православним Російської імперії, в тому числі і православним її південних губерній, за допомогу в становленні православ'я на Балканах та наголошував на великому значенні цієї допомоги. "Православного християнина у нас можна було зустріти тільки серед сільського населення... Покоління мають прой-

ти, поки очистимося від хронічної хвороби, яку принесло 500-літнє турецьке іго”, — з жалем у серці констатував митрополит ⁶⁹.

У 80-х роках відносини між Росією та молодими Балканськими державами значно погіршилися. У Сербії до влади прийшла напредненська партія, і дехто з вищого православного духовенства країни змушений був емігрувати за кордон. Після 5 листопада 1886 р. уряд Росії припинив дипломатичні відносини з Болгарією ⁷⁰. В країні почалися репресії проти проросійськи налаштованого православного духовенства. Про арешти в Софії кореспондент “Deutsche Zeitung” писав: “Відразу ж після вступу східнорумелійських військ і після прибуття полковника Муткурова, який став диктатором, були вислані військові та жандармські патрулі для арештів духовних осіб”. Офіцер з десятком солдатів прибув до митрополита Клементя й заарештував його. Митрополит вказав на золотий хрест, який висів у нього на грудях, і сказав, що він збереже його. Офіцер зірвав з нього хрест і наказав йти за ним ⁷¹.

Проаналізувавши роль та значення православної церкви в Україні у справі підтримки національної боротьби балканських слов'ян у 60—80-х роках XIX ст., доречно зробити такі висновки.

Православна церква в Україні надавала балканським братам по вірі своєрідний плацдарм, ідеологічну та духовну базу для боротьби за національну й релігійну незалежність, що позитивно позначилося на становленні автокефальних православних церков на Балканах у другій половині XIX ст. Боротьба за незалежність національних церков була одним з етапів національно-визвольної боротьби балканських народів.

Навчання молодих церковнослужителів з південних слов'ян в українських духовних навчальних закладах сприяло збереженню ортодоксального православ'я на Балканах, а наукове співробітництво церков привело до якісного поступу наукових досліджень у галузі теології й історії православ'я в цілому.

Православна церква в Україні залучала церковні структури та релігійні громади у широке коло взаємовідносин з народами Балканського півострова. Приналежність до однієї православної віри ще більше єднала ці народи, віддзеркалювала їх культурну та духовну спорідненість.

Активна допомога релігійної громадськості України південним слов'янським народам у 60—80-х рр. XIX ст. сприяла вирішенню завдань, які стояли перед молодими незалежними державами, а саме: остаточному звільненню від османського гніту та консолідації націй, недопущення розповсюдження чужорідних ідеологій у цих країнах. Самі представники духовенства підкреслювали, що контакти БПЦ з православною громадськістю України служать “справі устрою громадянсько-політичного” ⁷².

Хоча російський уряд і намагався використати авторитет та зв'язки церкви у власних цілях, слід зазначити, що православна церква в Україні у взаємовідносинах з балканськими народами виступала не як елемент державної структури, а як громадська організація, що, безумовно, підвищувало її авторитет. Тому україно-балканську співпрацю в церковній сфері доцільно розглядати у нерозривній єдності з іншими видами суспільних зв'язків.

¹ Дорогами дружби: Дослідження і спогади / Упоряд.: Л. Л. Горіловський, Ц. Генев. — К.; Софія, 1989. — С. 18.

² Д о р о н ч е н к о в А. И. “Записки о мерах образования в России славян” как источник к истории российско-болгарских отношений // Проблемы источниковедения, историографии истории и культуры Болгарии, истории болгаристики: Материалы III Дриновских чтений. Международная научная конференция. — Харьков, 1994. — С. 44—45.

- ³ Цит. за: П а в л ю ч е н к о О. В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (II пол. XIX — поч. XX ст.). — К., 1992. — С. 65.
- ⁴ Там же. — С. 61.
- ⁵ К о п и л о в С. А. Слов'янознавство в Київській духовній академії (1819—1920 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 1997. — Т. 1(3). — С. 80, 81.
- ⁶ Див.: П е т р о в Н. Воспитанники Киевской Академии из сербов с начала синодального периода до царствования Екатерины II (1721—1762) // Известия ОРЯС Императорской Академии наук. — 1904. — Т. 9. — Кн. 4. — С. 1—16; П а в л ю ч е н к о О. В. Назв. праця. — С. 60; К о п и л о в С. А. Назв. праця. — С. 76.
- ⁷ К о н д р а т ь е в а В. Н. К событиям в Градишке в 1873 году // Из истории межславянских культурных связей: Ученые записки Института славяноведения АН СССР. — Т. XXVI. — М., 1963. — С. 120.
- ⁸ ЦДІА України у м. Києві, ф. 128, оп. 2, спр. 808, арк. 1.
- ⁹ П а в л ю ч е н к о О. В. Назв. праця. — С. 61, 62.
- ¹⁰ ЦДІА України у м. Києві, ф. 192, оп. 1, спр. 96, арк. 2—24.
- ¹¹ Там же, арк. 1.
- ¹² Там же, спр. 59, арк. 7—8; П а в л ю ч е н к о О. В. Назв. праця. — С. 77, 63, 64.
- ¹³ Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі К-ПМДА), ф. 315, оп. 1, спр. 8839, арк. 2.
- ¹⁴ ЦДІА України у м. Києві, ф. 128, оп. 2, спр. 808, арк. 24; ф. 192, оп. 1, спр. 100, арк. 45.
- ¹⁵ Там же, ф. 128, оп. 2, спр. 808, арк. 9.
- ¹⁶ Там же, ф. 2406, оп. 1, спр. 261, арк. 1.
- ¹⁷ Х р и с т о в Х. Освобождението на България и политиката на западните държави 1876—1878. — София, 1968. — С. 68.
- ¹⁸ ЦДІА України у м. Києві, ф. 2406, оп. 1, спр. 261, арк. 1.
- ¹⁹ С у б б о т и н В. Н. Влияние возрождения болгарской государственности на развитие связей общественности Украины и Болгарии (1878—1885 гг.). Дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. — Донецк, 1997. — С. 101—103.
- ²⁰ Энциклопедический словарь Русского Библиографического Института Гранат. 2-е изд. В 33-х тт. Под ред. проф. Ю. С. Гамбарова. — Т. 33. — С. 288—289.
- ²¹ С у б б о т и н В. Н. Указ. соч. — С. 103.
- ²² Киевлянин. — 1886. — № 194. — 5 сент. — С. 3.
- ²³ Там же. — № 208. — 23 сент. — С. 2.
- ²⁴ Х р и с т о в Х. Указ. соч. — С. 68; Болгаро-российские общественно-политические связи (50—70-е гг. XIX в.) // Ред. кол.: Билунов Б. Н. и др. / АН Молдавской ССР Институт истории им. Я. С. Гросула. — Кишинев, 1986. — С. 75.
- ²⁵ С о л о в ь е в В. С. Великий спор и христианская политика // С о л о в ь е в В. С. Собр. соч. в 12-ти тт. — СПб., 1896. — Т. IV. — С. 15.
- ²⁶ ЦДІА України у м. Києві, ф. 128, оп. 2, спр. 808, арк. 22.
- ²⁷ Там же, ф. 442, оп. 55, спр. 430, арк. 72.
- ²⁸ К о п и л о в А. О., З а в о д о в с ь к и й А. А. Визволення Болгарії від османського гніту та Україна // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 1997. — Т. 1(3). — С. 99.
- ²⁹ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 55, спр. 267, арк. 1.
- ³⁰ Подольские Епархиальные Ведомости. — 1876. — № 17. — 1 авг. — С. 364—374.
- ³¹ Там же. — 1877. — № 7. — 1 апр. — С. 185—191.
- ³² У л у н я н А. Образование болгарского буржуазного государства и русская общественность // Втори международен конгрес по Българистика. Доклади. — София, 1986. — Т. 8. България след освобождението (1878). — С. 5.
- ³³ Подольские Епархиальные Ведомости. — 1877. — № 2. — 15 янв. — С. 51—52, 101; Харьковские Епархиальные Ведомости. — 1877. — № 2, 4, 6.
- ³⁴ С о х а н ь П., Ж у к В. Участь народних мас України у визволенні Болгарії // Укр. іст. журн. — 1978. — № 2. — С. 72.
- ³⁵ К о п и л о в А. О., З а в о д о в с ь к и й А. А. Назв. праця. — С. 104.
- ³⁶ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 55, спр. 430, арк. 1.
- ³⁷ Церковный Вестник. — 1876. — № 48. — 4 дек. — С. 3.
- ³⁸ К о п и л о в А. О., З а в о д о в с ь к и й А. А. Назв. праця. — С. 108.
- ³⁹ Подольские Епархиальные Ведомости. — 1877. — № 2. — 15 янв. — С. 32.
- ⁴⁰ Там же. — № 12. — 1 июня. — С. 202—203.
- ⁴¹ К о п и л о в А. О., З а в о д о в с ь к и й А. А. Назв. праця. — С. 105—108.
- ⁴² ЦДІА України у м. Києві, ф. 127, оп. 1051, спр. 30, арк. 77, 78.
- ⁴³ Там же, арк. 106.
- ⁴⁴ Подольские Епархиальные Ведомости. — 1878. — № 11. — 1 июня. — С. 202.
- ⁴⁵ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 56, спр. 112, арк. 3.
- ⁴⁶ Там же, арк. 5, 137, 144.

- ⁴⁷ Киевлянин. — 1878. — № 18. — 11 февр. — С. 1.
⁴⁸ Копилов А. О., Заводовський А. А. Назв. праця. — С. 108.
⁴⁹ К-ПМДА, ф. 315, оп. 1, спр. 9041, арк. 329.
⁵⁰ Копилов А. О., Заводовський А. А. Назв. праця. — С. 108.
⁵¹ Подольские Епархиальные Ведомости. — 1878. — № 6. — С. 263.
⁵² Деятельность Киевского местного правления общества Красного Креста от начала 1877 до 1878 гг. // Киевлянин. — 1878. — № 55. — 11 мая. — С. 1.
⁵³ Фомин Ю. Общественность Украины и русско-турецкая война 1877—1878 гг. // Россия и восточный кризис 70-х гг. XIX века. — М., 1981. — С. 207.
⁵⁴ Фортунатов П. Война 1877—78 годов и освобождение Болгарии. — М., 1950. — С. 151.
⁵⁵ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 56, спр. 261, арк. 4.
⁵⁶ Там же, оп. 532, спр. 270, арк. 1, 4—6.
⁵⁷ Копилов А. О., Заводовський А. А. Назв. праця. — С. 109.
⁵⁸ К-ПМДА, ф. 315, оп. 1, спр. 9027, арк. 2, 6—7.
⁵⁹ Там же, арк. 9—10, 12—15, 18—19, 22.
⁶⁰ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 533, спр. 47, арк. 1.
⁶¹ Там же, арк. 5.
⁶² Там же, арк. 7.
⁶³ Там же, арк. 10.
⁶⁴ Там же, ф. 442, оп. 533, спр. 145, арк. 1, 2.
⁶⁵ Кирилло-Мефодиевское празднество // Заря. — 1885. — № 77. — 7 апр. — С. 1.
⁶⁶ Суботин В. Н. Указ. соч. — С. 116.
⁶⁷ Болгарский праздник // Заря. — 1885. — № 42. — 20 февр. — С. 1.
⁶⁸ Суботин В. Н. Указ. соч. — С. 117.
⁶⁹ ЦДІА України у м. Києві, ф. 2046, оп. 1, спр. 27, арк. 1.
⁷⁰ История России в XIX веке. В 9-ти тт. — СПб., 1907. — Т. IX. — С. 213.
⁷¹ Цит. за: События на Балканском полуострове // Киевлянин. — 1886. — № 191. — 2 сент. — С. 1.
⁷² ЦДІА України у м. Києві, ф. 2046, оп. 1, спр. 27, арк. 1.